

MARX'IN DEVRİM KURAMININ BİRİNCİ DÖNEMİ

7 Eylül 2021

Yıldırım Koç

Marx'ın sosyalizm mücadelesine katıldığı 1840'lı yıllar, kapitalizmin en fazla geliştiği ve Marx'a göre sosyalizme geçişin maddi koşullarının olduğu tek ülke olan İngiltere'de sınıf mücadelesinin çok şiddetli geçtiği bir dönemdi. Ünlü İngiliz tarihçisi Thompson'un ifadesi ile, İngiltere devrime çok yakındı. E.P.Thompson, 1831 ve 1832 yılının İngiltere'sini şöyle anlatmaktadır: "1831 sonbaharında ve 'Mayıs günleri'nde İngiltere'de bir devrime ramak kalmıştı ve eğer devrim bir kez başlasaydı, hızlı radikalleşmesiyle, kolaylıkla 1848 devrimlerinin ve Paris Komünü'nün önceden hayata geçirilmesi olabilirdi." (Thompson, E.P., *The Making of the English Working Class*, Victor Gollancz Ltd., London, 1965, s.817)

1848 yılında, "o büyük umut ve hayal kırıklığı yılında o kadar yakın – ve belki o kadar gerçek- olan Avrupa devrimi, gözlerden kayboldu. Marx ve Engels hemen daha sonraki yıllarda Avrupa devriminin yeniden canlanacağını umut etmişlerdi." (Hobsbawm, E., *The Age of Capital 1848-1875*, Charles Scribner's Sons, New York, 1975, s.156)

Marx ve Engels, 1848 devrimlerinin yenilgisinin ardından bir iki yıl daha devrim beklediler; bu beklenti gerçekleşmeyince, umutlarını bir sonraki krize ertelediler. Marx ve Engels, 1850 yılı ortalarında yazdıkları bir yazıda bu beklentilerini şöyle ifade ediyorlardı: "Yeni bir devrim ancak yeni bir krizin sonucunda mümkündür. Ancak bu, bu kriz kadar kesindir." (Marx-Engels, "Review", *Collected Works*, Vol.10, s.510)

1780'lerde önem kazanan sanayi devrimi sonrasında kapitalizm, İngiltere nüfusunun giderek daha büyük bir bölümünü oluşturan işçi sınıfının çalışma ve yaşama koşullarını çok kötüleştirmişti. İşçi sınıfının geniş kesimleri de bu kötüleşmeye düzen içi veya düzen dışı, barışçıl veya radikal ve sert kitleseleylemlerle tepki gösteriyordu.

Marx ve Engels için bu yıllarda İngiltere'de sosyalizme geçiş mümkündü. İşçi sınıfının İngiltere'de iktidara gelmesi, Avrupa'nın kapitalizmin geliştiği diğer ülkelerinde de işçi sınıfı iktidarının yolunu açacaktı.

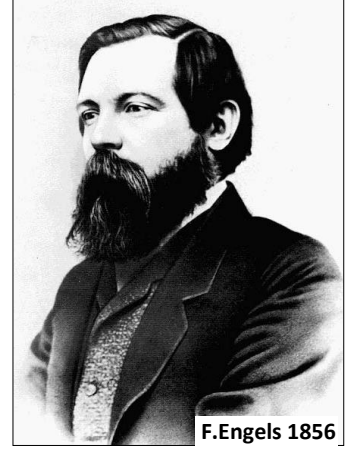
Marx'ın dikkati İngiltere'ye ve Avrupa'nın diğer kapitalist ülkelere odaklanmıştı. Bu ülkelerin sömürgelerinin bu devrimci süreçte bir rolleri yoktu. Sömürgelerin çoğu "tarihsiz", geçmişte devlet kuramamış halklardan oluşuyordu. Asya ülkelerinde ise yüzlerce yıldır değişmeyen durağan yapılar vardı. 19. yüzyılda yeniden önem kazanan sömürgeci politikalar bu "tarihsiz" halkları çağdaş dünya ile ilişki içine sokacak, Asya'nın durağan toplumlarını sarsacak ve onları geliştirerek kapitalistleştirecekti. Bu halkları gerilikten kurtaracak olan da gelişmiş ülkelerde iktidara gelecek olan işçi sınıflarıydı.

Marx, kapitalizmin gelişim sürecini ve dinamiklerini kavrarken, 16. ve 17. yüzyıllarda kapitalizmin temel veya ilkel birikim sürecinde, sömürgelerin yağmalanmasından sağlanan büyük kaynakların önemine değindi. Şöyle yazıyordu: "Sömürgeler, gelişmekte olan imalat sanayisi için pazar oldu ve bu piyasadaki tekel durumu birikimi yoğunlaştırdı. Avrupa dışında doğrudan yağmalama, köleleştirme ve cinayetle temin edilen hazineler akın akın anavatana aktı ve orada sermayeye dönüştürüldü." (Marx, Karl, *Capital*, Vol.I, Everyman's Library, London, 1967, s.835)

Engels, 1847 yılı Ekim ayı sonlarında yazdığı "Komünizmin İlkeleri" yazısında kapitalizmin gelişmesinin tüm "yarı-barbar halkları" devrimciyeştireceğini anlatıyordu. Engels'e göre, makinelerin kullanılmasıyla ucuzlayan ürünler, "tüm yarı-barbar" ülkeleri kendi içine kapalı yapılar olmaktan çıkaracaktı. "Böylece, Hindistan gibi, binlerce yıldır bir gelişme gösterememiş ülkeler tümüyle devrimciyeşecekti ve hatta Çin bile şimdi bir devrime doğru ilerliyordu. İşler, bugün İngiltere'de icad edilen yeni bir makinenin, bir yıl içinde Çin'de milyonlarca işçinin işten atılması noktasına kadar gelmiştir. (...) Eğer bugün İngiltere'de veya Fransa'da işçiler kendilerini kurtarırlarsa, bu durum tüm

diğer ülkelerde devrimlere yol açmalıdır ve bu da eninde sonunda bu ülkelerdeki işçilerin kurtuluşuna yol açacaktır.” (Engels, F., “Principles of Communism,” Marx-Engels, *Collected Works*, Vol.6, s.345)

Bu dönemin ütopyacı sosyalistlerinden birçoğu, örneğin, Saintsimoncular, Fourierciler ve Proudhoncular, sömürgelerin ve işsiz işçilerin sömürgelere göçünün işçilerin kapitalist sömürden kaçışlarını sağlayacağını düşünüyordu. Pierre Proudhon, sömürgeciliğin “aydınlatmacı” bir işlevinin olduğunu da savunuyordu. (Belelyubsky, F.B., “The International Working-Class Movement and the Struggle Against Colonialism Prior to the Formation of the Comintern,” Ulyanovsky, R.A. (ed.), *The Comintern and the East*, Progress Publishers, Moscow, 1979, s.32, 41)

Marx ve Engels, 1847 yılı sonunda yazdıkları ve 1848 yılı Şubat ayında yayımlanan Komünist Parti Manifestosu’nda, burjuvazinin tarihsel rolünü şöyle özetliyorlardı:

“Burjuvazi, tüm üretim araçlarının hızlı bir biçimde geliştirilmesiyle, iletişim araçlarındaki çok büyük kolaylıkla, tüm ve hatta en barbar ulusları da uygarlığa çeker. Tüm Çin sedlerini tahrip eden ağır topraklar, ürünlerinin ucuz fiyatlarıdır ve bunlarla barbarların yabancılara yönelik inatçı nefretlerini teslim olmaya zorlar. Burjuvazi, yok olma cezası karşısında bıraktığı tüm ulusları burjuva üretim biçimini kabul etmeye zorlar; uygarlık dediği şeyi kendi içlerine sokmaya, diğer bir deyişle, onların kendilerini de burjuva olmaya zorlar. Tek bir ifadeyle, kendi görünümüne uygun bir dünya yaratır.” (Marx-Engels, “Manifesto of the Communist Party”, Marx-Engels, *Collected Works*, Vol. 6, s.488)

Marx, 10 Haziran 1853 günü yazdığı ve New-York Daily Tribune Gazetesi’nin 25 Haziran 1853 tarihli nüshasında yayımlanan “Hindistan’da İngiliz Hakimiyeti” başlıklı yazısında, Hindistan tarihinde geçmişte yaşanan iç savaşların, işgallerin, devrimlerin, fetihlerin ve açlıkların etkisinin ancak yüzeyde kaldığını, toplumsal ilişkilerin derinlerine etki yapmadığını belirtti. İngiltere’nin Hint toplumunun tüm yapısını paramparça ettiğine, yeni bir dünya sunmadan, eski dünyayı parçaladığına değindi ve İngiltere’nin Hindistan üzerindeki etkisinin geçmişteki tüm yönetimlerden farklı olduğunu vurguladı.

Marx’a göre, Asya’daki toplumlarda devletin üç temel birimi vardı: İç kaynakların yağmalanmasını sağlayan maliye, diğer ülkelerin yağmalanmasını sağlayan savaşçılık ve toprakların sulanmasını sağlayan kanallar ve su yolları. Hindistan’da İngiliz yönetimi, devletin sulama konusundaki sorumluluklarını tümüyle terk etti ve tarımsal faaliyetin büyük zarar görmesine yol açtı. Ayrıca, Hindistan’da toplumsal yapının sürekliliğini sağlayan, genellikle kendi içine kapalı köy yapısı içinde el tezgahı ve çukrukla üretim yapan kişilerdi. Avrupa, yüzyıllardır Hindistan’da üretilen bu dokuma ürünlerini alıyordu. Sanayi devrimi sonrasında İngiliz imalat sanayisinin ürünleri, hem Hint ürünlerine Avrupa pazarlarını kapattı, hem de sattığı dokumalarla, Hindistan’daki el tezgahlarına ve çukrukla büyük darbe indirdi. “Böylece İngiliz buharı ve bilimi, Hindistan’ın her tarafında, tarım ile imalat sanayisi arasındaki birliği parçaladı.”

Böylece, “İngiliz müdahalesi (...) ekonomik temellerini parçalayarak küçük yarı-barbar yarı-uygar toplulukları dağıttı ve böylece Asya’da bugüne kadar duyulmuş en büyük ve, doğrusunu söylemek gerekirse, tek toplumsal devrimi üretti.”

Marx, bu yazısında, “unutmamamız gerekir ki, saldırgan gözükmeler de, bu saf köy toplulukları Doğu despotizminin daima temel dayanakları olmuştur,” dedikten sonra, bu toplumdaki toplumsal ilişkilerin geriliğine ve insanlığa verdiği zararlara ilişkin örnekler vermektedir.

Yazı şöyle bitmektedir: “Şurası doğru ki, İngiltere, Hindistan’da bir toplumsal devrime yol açarken, yalnızca en iğrenç çıkarlarla hareket etmiştir ve bu çıkarlarını sağlamadaki tutumu da aptalcaydı. Ancak soru bu değildir. Soru şudur: İnsanlık, Asya’nın toplumsal durumunda temelli bir devrim olmaksızın kaderini hayata geçirebilir mi? Eğer geçiremiyorsa, İngiltere’nin suçları ne olmuş olursa olsun, İngiltere bu devrimi yaratmada tarihin bilinçsiz bir aracı olmuştur.” (Marx, Karl, “The British Rule in India,” Marx-Engels, *Collected Works*, Vol.12, s.125-133)

Özetle; Hindistan'ın ilerlemesinin önkoşulu, bu durağan yapının parçalanmasıdır. Toplumun iç dinamiklerinin bu yapıyı değiştirme ve dönüştürme yeteneği, niyeti ve gücü yoktur. Bu koşullarda İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi, bu “çağdışı” yapıyı parçalaması ve onun yerine kapitalist ilişkileri geliştirmesi açısından olumludur.

Bu yaklaşım, Avrupa-merkezci bir anlayış gibi gözüke de, gerçekte dünya ölçeğinde gelişen bir kapitalizme karşı dünya ölçeğindeki bir sosyalizm stratejisinin parçasıydı.

Marx, İngiltere'nin parçaladığı durağan yapının yerini kapitalizmin alacağı ve onun ürünü çağdaş ilişkilerin gelişeceği konusunda iyimserdir. Bu iyimserlik, daha sonraki yıllarda yerini İngiltere'nin Hindistan'daki gerici yapılarla işbirliğinin olumsuz sonuçlarına ilişkin gözlemlere bırakmıştır.

Marx'ın yaşam boyu en yakın arkadaşı olan Frederick Engels'in, gelişmiş kapitalist ülkelerin sömürgelerindeki politikaların insanlığın gelişimi açısından olumlu sonuçları olduğuna ilişkin yaklaşımı

da benzerdir. Engels'in bu tavrında, “tarihsiz” ve “tarihli” halklar konusundaki görüşleri, milletleşme ve ayrı devlet kurma konusundaki anlayışları da etkiliydi.

Fransa 1830 yılında Cezayir'i sömürgeleştirdi. Cezayir halkı 1832 yılında Abdülkadiri Cezayir'inin (1807-1883) önderliğinde bir direniş başlattı. Belirli dönemlerde kesintiye uğrayan bu mücadele, 1839 yılında açık bir savaşa dönüştü. Cezayir güçleri, Fransız ordusu karşısında 1847 yılında yenilgiyi kabul etti ve Abdülkadir beş yıl hapis kaldı.

Engels, 22 Ocak 1848 günlü The Northern Star'da yer alan “Olağandışı Açıklamalar – Abdülkadir – Guizot'un Dış Politikası” yazısının “Abdülkadir'in Yakalanması Üzerine” bölümünde şunları yazıyordu:

“Bir bütün olarak bakıldığında, bizim görüşümüze göre, Arap kabile reisinin yakalanması çok iyi bir durumdur. Bedevilerin mücadelesi umutsuz bir şeydi ve Bugeaud gibi acımasız askerlerin savaşı sürdürme biçimleri ciddi şekilde suçlanabilse de, Cezayir'in fethedilmesi uygarlığın ilerlemesi açısından önemli ve olumlu bir gerçektir. Kuzey Afrika'daki berberi devletlerin korsanlıkları, ki İngiliz hükümeti kendi gemilerine rahatsızlık vermediği sürece hiçbir müdahalede bulunmuyordu, bu devletlerin birinin fethi dışında bastırılamazdı. Ve Cezayir'in fethi, Tunus ve Trablusgarp Beylerini ve hatta Fas İmparatoru'nu uygarlık yoluna girmeye şimdiden zorlamıştır. Bunlar, halkları için korsanlığın dışında başka istihdam olanakları ve hazinelerini doldurmada Avrupa'nın daha küçük devletlerinin onlara ödediği haraçlardan başka araçlar bulmak zorunda kaldılar. Ve eğer çölün Bedevilerinin özgürlüklerinin mahvedildiğine üzülebilseniz bile, unutmamalıyız ki bu aynı Bedeviler bir soyguncular milleti idi ve bunların hayatlarını kazanmada en önemli yolları, birbirlerine veya yerleşik köylere saldırmaktan, buldukları her şeyi almaktan, direnen herkesi katletmekten ve geride kalan mahkumları da esir olarak satmaktan oluşuyordu. Bu özgür barbar ulusların tümü, uzaktan bakıldığında çok mağrur, asil ve muhteşem gözüktürler; ancak onlara biraz yaklaşırsanız, onlara da, daha uygar uluslar gibi, kazanç hırsının hakim olduğunu ve ancak daha kaba ve daha gaddar araçlar kullandıklarını göreceksiniz. Ve hepsinden öte, uygarlığı, sanayisi, düzeni ve en azından onu izleyen göreceli aydınlanmasıyla modern burjuvazi, ait oldukları barbar toplum düzeniyle feodal beye veya çapulcu soyguncuya tercih edilir.”(Engels, Frederick, “Extraordinary Revelations – Abd-El-Kader - Guizot's Foreign Policy,” Marx-Engels, Collected Works, Vol.6, s.471-472)

Engels'in benzer bir yaklaşımı Amerika Birleşik Devletleri ile Meksika arasındaki savaş konusunda da görülmektedir.

Amerika Birleşik Devletleri 1846 yılında Meksika'ya saldırarak, Teksas bölgesini işgal etti. Meksika topraklarında süren savaşta 25 bin Meksikalı ve 14 bin Amerikalı asker hayatını kaybetti. Meksika yenildi ve 1848 Temmuz'unda imzalanan antlaşmayla, Teksas'ın da dahil olduğu 1,5 milyon kilometre karelik bir bölge Meksika'dan ABD'ye geçti.

Engels, Neue Rheinische Zeitung'da 15-16 Şubat 1848 günleri yayımlanan "Demokratik Pan-Slavizm" yazısında bu saldırının insanlığın gelişimi açısından olumlu olduğu görüşünü savundu. Yazının bazı bölümleri aşağıda sunulmaktadır:

"Birleşik Devletler ve Meksika iki cumhuriyettir ve her ikisinde de halk egemendir. (...) Bu iki cumhuriyet arasında Teksas konusunda bir savaş çıktı. (...) Amerikan halkının "egemen iradesi", Amerikan gönüllülerinin cesaretiyle desteklenmiş olarak, doğanın çizdiği sınırları güneye doğru birkaç yüz mil değiştirdi. Ve Bakunin, Amerikalıları, yine de tümüyle ve yalnızca uygarlığın çıkarı doğrultusunda sürdürülmüş olan bu savaş nedeniyle, bir "fetih savaşı" yapmakla mı itham edecek? Yoksa muhteşem Kaliforniya'nın, onunla hiçbir şey yapamamış olan tembel Meksikalılardan alınmış olması belki bir talihsizlik mi? Yoksa enerjik Yankeeler Kaliforniya altın madenlerini hızla değerlendirerek tedavül araçlarını artıracak, Pasifik Okyanusu'nun sahilinde en uygun yerlerde birkaç yıl içinde yoğun bir nüfusu ve yaygın ticareti bir araya getirecek, büyük kentler yaratacak, buharlı gemilerle iletişimi açacak, New York'tan San Fransisko'ya bir demiryolu inşa edecek, Pasifik Okyanusu'nu ilk kez gerçekten uygarlığa açacak ve tarihte üçüncü kez dünya ticaretine yeni bir yön mü verecektir? Birkaç İspanyol Kaliforniyalının ve Teksaslıların 'bağımsızlığı' bu nedenle zarar görebilir, bazı yerlerde 'adalet' ve diğer ahlaki ilkeler ihlal edilebilir; ancak dünya ölçeğinde tarihsel önemdeki böylesi gerçeklerle kıyaslandığında bunlar ne kadar önemlidir ki?" (Engels, F., "Democratic Pan-Slavism", Marx-Engels, Collected Works, Vol.8, s.365-366)

Engels, Marx'ta da gözlenen ve Hegel'den devralınan "tarihsiz" ve "tarihli" halklar kavramlarını sömürge halkları için de kullanmaktaydı. Bu konudaki görüşleri, Slavlara ilişkin değerlendirmelerinde açıkça ifade edilmektedir:

"Tekrarlıyoruz: Polonyalılar, Ruslar ve hadi hadi Türk Slavları dışında, hiçbir Slav halkının şu basit nedenle bir geleceği yoktur. Çünkü tüm diğer Slavlar bağımsızlık ve yaşama kabiliyeti için gerekli olan temel tarihsel, coğrafi, siyasi ve endüstriyel koşullara sahip değillerdir.

"Hiçbir zaman kendilerine ait tarihleri olmayan, uygarlığın ilk ve en basit aşamasına ulaştıkları andan itibaren hemen yabancı idaresine giren veya ancak bir yabancı boyunduruğu aracılığıyla uygarlığın ilk aşamasına ulaşmaya zorlanan halklar yaşama kabiliyetine sahip değildir ve herhangi bir tür bağımsızlığa hiçbir zaman ulaşamayacaklardır." (1 Engels, F., "Democratic Pan-Slavism", Marx-Engels, Collected Works, Vol.8, s.367)

Marx ve Engels, gelişmiş kapitalist ülkelerin sömürgeler üzerindeki etkileri konusunda iyimserdi.

31 Ocak 1850 tarihinde yazdıkları ve Neue Rheinische Zeitung'da yayımlanan yazılarında şu değerlendirmeyi yapıyorlardı:

"Yine de şurası hoş bir gerçek ki, İngiliz burjuvazisinin pamuk kumaş balyaları sekiz yıl içinde yeryüzündeki en eski ve en vakur imparatorluğu, uygarlık için her koşulda çok önemli sonuçlar getirecek olan bir toplumsal ayaklanmanın eşiğine getirmiştir. Bizim Avrupalı gericilerimizin Asya içinde yakında gerçekleşecek kaçırları sırasında sonunda Çin Seddi'ne vardıklarında, en büyük gericiliğin ve en büyük muhafazakarlığın kalesine giden kapılarda, 'Çin Cumhuriyeti, Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik' yazısını görmeyeceklerini kim bilebilir." (Marx-Engels, "Review, January-February 1850," Marx-Engels, Collected Works, Vol.10, s.267)

Marx'ın bu konudaki görüşleri, 22 Temmuz 1853 günü yazdığı ve New-York Daily Tribune'un 8 Ağustos 1853 günlü sayısında yayımlanan "Hindistan'da İngiliz Yönetiminin Gelecekteki Sonuçları" yazısında şöyle ifade edilmektedir:

“Hindistan, böylece, işgal edilme kaderinden kaçamadı ve bu ülkenin tüm geçmiş tarihi, eğer böyle bir şey varsa, birbirini izleyen işgaller tarihidir. Hint toplumunun hiçbir tarihi, en azından bilinen tarihi, yoktur. Bu ülkenin tarihi dediğimiz, direnmeyen ve değişmeyen bir edilgen temel üzerinde kendi imparatorluklarını kurmuş olan birbirini izleyen davetsiz misafirler tarihinden başka bir şey değildir. Bu nedenle, soru, İngilizlerin Hindistan’ı işgal etme hakkının olup olmadığı değil, Hindistan’ın Türkler, İranlılar veya Ruslar tarafından mı, İngilizler tarafından mı işgal edileceğini tercih etmemiz sorusudur. İngiltere Hindistan’da ikili bir görev yerine getirmek zorundadır: Biri tahrip edici, diğeri yeniden yaratıcı; eski Asya toplumunun yok edilmesi ve Asya’da Batı toplumunun maddi temellerinin inşası.” (Marx, Karl, “The Future Results of British Rule in India,” Marx-Engels, Collected Works, Vol.12, s.217-222)

Marx, bu yazısında, İngiltere’nin Hindistan’a getirdiği telgrafla, ülkenin bütünlüğünün sağlanacağını ileri sürüyordu. İngilizlerin eğittiği Hint ordusu, ileride Hindistan’ın kendi kendine kurtuluşunu sağlayacak bir gelişmeydi. Asya toplumunda ilk kez yaşanan özgür basın, Hindistan’ın gelişmesine katkıda bulunacaktı. Trenle birlikte ülkenin bütünleşmesi sağlanacaktı. İngiliz sermayesi, Hindistan’dan daha iyi yararlanabilmek amacıyla, ülkenin üretken kapasitesini geliştirmek zorunda kalacaktı. Ülkede kurulacak demiryolu ağı, makine kullanımının diğer sektörlerle yaygınlaşmasını da sağlayacaktı. “Bu nedenle demiryolu sistemi Hindistan’da çağdaş sanayinin gerçekten öncüsü olacaktı.” “Demiryolu sistemi sonucunda ortaya çıkacak olan çağdaş sanayi, Hindistan’ın ilerlemesinin ve Hindistan’ın gücünün ortaya çıkmasının belirleyici engelleri olan Hint kast sisteminin üzerine oturduğu geleneksel işbölümünü ortadan kaldıracaktır.”

Marx, bu yazısında, bu saptamalardan sonra, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Hintliler, İngiliz burjuvazisinin içlerine saçtığı bu yeni toplum unsurlarının meyvelerini, Büyük Britanya’nın kendisinde şimdiki hakim sınıfların yerine sanayi proletaryasının geçmesine veya Hintlilerin kendilerinin İngiliz boyunduruğundan tümüyle kurtulabilecek kadar güçlendikleri zamana kadar, toplayamayacaklardır.”

Marx, bu yazısını İngiliz burjuvazisinin uyguladığı vahşete ilişkin şu değerlendirmeye bitiriyor: “Burjuva uygarlığının derin ikiyüzlülüğü ve doğasında var olan barbarlık, gözlerimizi onun saygın biçimler takındığı ülkesinden, çıplak bir biçimde ortaya çıktığı sömürgelere döndürdüğümüzde, açıkça ortaya çıkmaktadır.”

Marx’ın Hollanda’nın sömürgelerini yönetimiyle ilgili değerlendirmesi de şöyledir: “17. yüzyılda örnek kapitalist ülke olan Hollanda’nın sömürge yönetiminin tarihi, hainlik, rüşvet, katliam ve aşağılığın en olağanüstü ilişkilerinden biridir.” (Marx, K., *Capital*, Vol.I, 1967, s.833)

Marx ve Engels’in İngiltere’de ve ardından Avrupa’da işçi sınıflarının ayaklanmasına ilişkin beklentisi, 1847-1852 döneminde içinde yer aldıkları ve umut bağladıkları Komünistler Birliği’nin yöneticilerinin hüküm giymesi ve örgütün dağılmasıyla 1852 yılında sona erdi.

Marx ve Engels’in sömürgelere yaklaşımı, 1852 yılından sonra değişti. Sömürgeler artık edilgen konumdan çıkıp, İngiltere’de bir kriz yaratma veya krizi derinleştirme açısından önem kazandı.